

УДК 3.085

Ребрій І. М.

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Рассматриваются методологические проблемы исследования факторов формирования социальной ответственности военнослужащих.

Ключевые слова: *социальная ответственность, сознание, личность военнослужащего.*

Methodological problems of researching the factors of forming the social responsibility of servicemen are considered.

Key words: *social responsibility, consciousness, personality of a serviceman.*

Процес реформування та розвитку Збройних сил України обумовив необхідність вирішення низки практичних питань, що потребують всебічного теоретичного осмислення. До кола таких питань насамперед належить формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Важливою передумовою вирішення цієї проблеми постає соціально-філософська рефлексія процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців в арміях провідних країн світу, здійснення порівняльного аналізу стану і тенденцій, протиріч і механізмів процесу формування соціальної відповідальності у військовослужбовців цих армій і військовослужбовців Збройних сил України. Відправною точкою соціально-філософського осмислення формування соціальної відповідальності військовослужбовців є методологічний аналіз системи факторів, що детермінують цей процес.

Соціальна відповідальність військовослужбовців, так само як і соціальна відповідальність інших соціальних груп і спільностей, зумовлена впливами різноманітних факторів, що детермінують її стан, динаміку та тенденції, визначають зміст, особливості функціонування та існування на певних історичних етапах розвитку суспільства та життєдіяльності соціуму. Проблема соціальної відповідальності військовослужбовців завжди привертала і привертає увагу дослідників [3; 9; 10; 12]. Водночас слід визнати, що проблема детермінант соціальної відповідальності військовослужбовців залишилася поза спеціальним аналізом.

Теоретико-методологічною основою дослідження детермінант соціальної відповідальності військовослужбовців Бундесверу може слугувати накопичений науковцями досвід аналізу чинників формування особистості, чинників соціального формування особистості, чинників формування соціальної відповідальності особистості. Особливого значення в цьому плані набувають дослідження чинників формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців і духовних цінностей збройних сил.

У наукових дослідженнях відображено два основні підходи до проблеми детермінації процесу формування особистості та її окремих якостей – рівнево-

факторний (пов'язаний з розкриттям усієї сукупності чинників, що впливають на процес формування особистості, та з їх диференціацією за рівнями) і об'єктивно-суб'єктивний (пов'язаний з виділенням об'єктивних та суб'єктивних чинників процесу формування особистості).

Так, наприклад, О. Г. Ефендієв стверджує, що процес виховання детермінований економічними, соціальними, політичними й духовними чинниками, які у свою чергу та у своїй єдності утворюють три рівні детермінації: соціально-загальний, соціально-особливий та соціально-одиничний рівень. На його погляд, чинники *соціально-загального рівня* детермінації процесу виховання виявляються в суспільстві, яке є соціальним макросередовищем особистості: це продуктивні сили та виробничі відносини суспільства; соціальна структура суспільства; потреби й інтереси класу, до якого належить особистість; політичні погляди, правові норми, моральні принципи, естетичні погляди; політичні партії, суспільні організації та державні установи. Особливої ролі вчений надає чинникам *соціально-особливого рівня* детермінації процесу виховання і визначає як безпосередні чинники формування особистості: це трудова, громадсько-політична та сімейно-побутова сфери. Соціально-загальні та соціально-особливі чинники характеризуються як зовнішні щодо особистості. Внутрішній чинник, який зумовлює специфічні риси поведінки та свідомості особистості, утворює *соціально-одиничний рівень* [14, с. 48–58].

Позитивний в цілому такий підхід пов'язаний із прагненням не лише виділити економічні, соціальні, політичні та духовні чинники процесу формування особистості, а й здійснити їх диференціацію за певними рівнями, у той же час не позбавлений і певних недоліків. Головним із них є те, що вчений, виділяючи соціально-загальний, соціально-особливий та соціально-одиничний рівні, відмовляється від проголошеної єдності зазначених чинників.

І. І. Коваленко, досліджуючи духовні цінності військовослужбовців, серед чинників, які впливають на їх розвиток і функціонування, виокремлює цінності образу життя у всіх його сферах – соціально-економічній, суспільно-політичній, духовній, побутовій; моральну ситуацію в суспільстві; утвердження у свідомості військовослужбовців патріотизму та інших морально-ідеологічних цінностей; особливості армійського середовища й життєдіяльності військового організму; ратну працю, що шліфує грані духовного світу військовослужбовців, закріплює соціально-моральну звичку суспільного визнання діяльності військовослужбовців із захисту Вітчизни; вплив науково-технічного прогресу, через який підвищується відповідальність військовослужбовців за вивчення й обслуговування новітньої бойової техніки, а також висуваються більш високі вимоги до морально-бойових якостей військовослужбовців; активність особистості військовослужбовця, що проявляється в самоосвіті й самовихованні як нагальній внутрішній потребі. Завдяки цим властивостям особистість виступає не тільки як об'єкт соціокультурних відносин, але і як їх активний суб'єкт. Саме як суб'єкт суспільних відносин особистість трансформує певним чином соціальне в особистісне і навпаки. У цьому плані духовний світ особистості є результатом ціннісних орієнтацій як культурного феномена [5]. До суб'єктивних чинників, які впливають на розвиток і формування

ціннісних орієнтацій, науковці також відносять інтереси, потреби, мотиви діяльності та інші характеристики особистості [1].

У дослідженнях чинників формування особистості, що особливо важливе для дослідження детермінант соціальної відповідальності військовослужбовців, знайшло відображення прагнення виділити об'єктивні й суб'єктивні чинники формування особистості в умовах сучасного українського суспільства [2; 4]. Об'єктивний чинник формування особистості, її ціннісних орієнтацій традиційно розглядають як органічну єдність економічних, соціальних, політичних та духовних компонентів. Крім цього, окремі автори до об'єктивного чинника відносять і вплив засобів масової інформації [11].

До праць цього напрямку належать праці В. А. Ядова, який, визначаючи ціннісні орієнтації як цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення, як найвищий рівень диспозиційної ієрархії, указує на їх детермінованість загальними соціальними умовами життя індивіда. Він припускає, що система ціннісних орієнтацій формується на основі вищих соціальних потреб особистості (потреби включення в певне соціальне середовище в широкому значенні як інтерналізація загальносоціальних, соціально-класових умов дійсності) і відповідно до загальносоціальних умов, які надають можливість реалізації певних соціальних й індивідуальних цінностей [15].

Учений визнає, що чимало проблем виникає під час дослідження чинників, які утворюють і змінюють диспозиційну систему, але визначальну роль він убачає в умовах діяльності, які наповнюють диспозиційні утворення різним за соціальним значенням «матеріалом». Великого значення, що цілком правомірно, він надає індивідуально-психологічним особливостям суб'єкта діяльності (тип нервової діяльності), які суттєво детермінують механізм функціонування диспозиційної системи.

З таким підходом перекликаються позиції багатьох учених, зокрема А. А. Тельнова, який, розглядаючи вплив об'єктивних чинників, вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій особистості відводить суспільній свідомості. На його думку, суспільна свідомість через засвоєння діючою особою соціального досвіду виробляє в особистості готовність сприймати те чи інше явище певним чином. Тобто вчений визнає за суспільною свідомістю роль зовнішнього регулятора моральної поведінки людей, а розуміння й засвоєння особистістю моральних норм певного суспільства або певної соціальної спільноти, інтеріоризація їх та ставлення до цих норм виступають при цьому внутрішнім регулятором поведінки [13].

Погоджуючись з тим, що суспільній свідомості справді належить значна роль у процесі формування особистості, водночас необхідно зазначити, що система ціннісних орієнтацій особистості військовослужбовця не є механічним відбитком, прямою проекцією існуючої в суспільній свідомості ієрархії цінностей. Структура і зміст ціннісних орієнтацій, по-перше, далеко не завжди повністю відтворює суспільні цінності, що детерміноване, насамперед, впливом індивідуальних особливостей особистості, реальних і референтних груп на відбір цінностей; по-друге, ознайомлення зі світовими культурними стандартами та цінностями інших суспільних систем може спонукати формування таких ціннісних орієнтацій

військовослужбовців, які не лише не відтворюватимуть домінуючу в суспільній свідомості систему цінностей, але й будуть прямо протилежні їй.

Оригінальну концепцію формування особистості запропонував В. С. Ларцев, який обґрунтував зумовленість формування особистості унікальністю взаємодії засадничих детермінант цього процесу – природи, суспільства та культури; розкрив співвідношення природних і соціальних детермінант формування особистості, здійснив їх розподіл на загальні, особливі та одиничні; визначив об'єктивні й суб'єктивні чинники, що зумовлюють особливості цього процесу в Україні [7].

Серед загальних природних детермінант учений виділяє дві великі групи: внутрішні й зовнішні. Перші він пов'язує зі структурою й механізмами функціонування людини як одного з видів біологічних істот на Землі. До зовнішньої групи віднесені космічні, біосферні й географо-ландшафтні. Вплив внутрішніх і зовнішніх природних детермінант на процес формування людини й особистості, на думку В. С. Ларцева, найповніше втілюється у феномені психічної спадковості [7, с. 9].

Заслугує на увагу й запропонований ученим підхід до соціальних детермінант формування людини. Якщо загальне в соціальних детермінантах – це структурно-функціональні елементи підсистем суспільства й культури, то особливими постають їхні історико-цивілізаційні й етнонаціональні модифікації. Одиничне в соціальних детермінантах формування людини й особистості розглядають як таке, що обумовлене: унікальністю взаємодії успадкованих кожним індивідумом біологічних характеристик організму й психіки з природними умовами, суспільним і культурним простором його розвитку в епігенезі; особливостями заломлення соціальних чинників у персональних педагогічних впливах на дитину – родини, найближчого оточення. дитячого садка, школи, засобів масової інформації, інших державних і громадських інституцій; унікальністю життєвого шляху кожної людини і, відповідно, неповторністю пов'язаних з кожною подією її індивідуального життя комбінацій природних, культурних і суспільних детермінант, об'єктивних і суб'єктивних чинників [7, с. 10].

Цікавим є підхід до визначення детермінант ціннісних орієнтацій військовослужбовців, який запропонував В. М. Мартинюк [8]. Аналізуючи дослідження попередників, він наголошує, що хоча напрацьовані науковцями багатофакторний, об'єктивно-суб'єктивний, рівневий підходи та їх певне сполучення дозволяють з'ясувати окремі проблеми формування особистості, вони не дають можливості в цілісному вигляді уявити систему детермінант соціальної відповідальності військовослужбовців. Свій висновок дослідник аргументує декількома обставинами, які слід вважати цілком доведеними.

По-перше, багатофакторний підхід до детермінант процесу формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців не можна обмежувати лише визначенням економічних, соціальних, політичних та духовних чинників. Можна погодитися з твердженням, що економічні, соціальні, політичні та духовні чинники є зовнішніми умовами формування особистості. Однак відносно того, що безпосередні специфічні риси поведінки та свідомості особистості визначаються самою особистістю [14, с. 57],

цього зробити неможливо. Відповідно до цього В. М. Мартинюк робить висновок, що другу групу чинників формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців, як і загального процесу формування особистості, становлять індивідуально-особистісні чинники цього процесу, які ніяк не можуть бути зведеними до того, що визначається самою особистістю [8, с. 72].

По-друге, на погляд ученого, запропонована диференціація економічних, соціальних, політичних і духовних чинників на соціально-загальний, соціально-особливий та соціально-одиничний рівні, виходячи з діалектики загального та особливого, орієнтує на пошук спільного на зазначених рівнях, тотожного та схожого на соціально-загальному та соціально-особливому рівні. Такий підхід може бути під час аналізу процесу формування представників різних верств конкретних соціальних груп або спільнот. Аналізуючи ж процес формування особистості, формування ціннісних орієнтацій певної соціальної групи або спільноти, слід виходити зі специфіки детермінації цього процесу. Відповідно до цього дослідник пропонує диференціацію економічних, соціальних, політичних та духовних факторів процесу формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців здійснювати за мета-, мега-, макро- та мікрорівнем [8, с. 73].

По-третє, як підкреслює В. М. Мартинюк, аналіз з позицій діалектики об'єктивного й суб'єктивного є важливою складовою методологічного арсеналу дослідження економічних, соціальних і політичних процесів суспільної життєдіяльності. Водночас застосування цього підходу до процесів духовного життя, процесу формування соціальної відповідальності особистості й певних соціальних спільнот має певні обмеження. У цьому разі, виходячи із сутності суб'єктивного, слід зазначити, що за межами дослідження опиняються важливі аспекти, пов'язані з біологічною природою людини та її психічним світом, і це не сприяє всебічному вирішенню проблеми. Тому дослідження детермінант соціальної відповідальності військовослужбовців, на думку дослідника, повинно базуватися не на аналізі об'єктивних та суб'єктивних чинників, а на соціокультурних та індивідуально-особистісних вимірах [8, с. 73].

Відповідно до цього В. М. Мартинюк стверджує, що ціннісні орієнтації військовослужбовців детерміновані двома органічно взаємопов'язаними групами чинників: *соціокультурними чинниками* (економічними, соціальними, політичними та духовними чинниками, які, залежно від рівня організації соціуму та впливу, диференційовані за мета-, мега-, макро- і мікрорівнями) та *індивідуально-особистісними чинниками*. *Метарівень соціокультурних чинників* детермінації ціннісних орієнтацій військовослужбовців – це економічні, соціальні, політичні та духовні процеси буття людства загалом (світового співтовариства). *Мегарівень соціокультурних чинників* ціннісних орієнтацій військовослужбовців – це економічні, соціальні, політичні та духовні процеси життєдіяльності українського суспільства. *Макрорівень соціокультурних чинників* ціннісних орієнтацій військовослужбовців – це стан і тенденції розвитку армії, процеси, що відбуваються у військово-професійній, соціальній, військово-політичній, соціальній та духовній сферах життєдіяльності Збройних сил. *Мікрорівень соціокультурних чинників* ціннісних орієнтацій

військовослужбовців – це безпосередні умови життєдіяльності військовослужбовців, стан та особливості військово-професійних, соціальних та духовних процесів життя військових колективів [8, с. 73–94]. До другої групи чинників *системи детермінації* ціннісних орієнтацій військовослужбовців В. М. Мартинюк відносить індивідуально-особистісні [8, с. 94–101].

Значною мірою з позицією В. М. Мартинюка збігається підхід до виділення системи чинників соціального формування особистості в умовах розбудови інформаційного суспільства, що його здійснив О. Г. Кривоконь [6]. Разом з тим дослідник наголошує, що в запропонованій системі детермінант не знайшли відбиття природні фактори, що чинять дедалі зростаючий вплив на процес формування особистості. Виходячи із цього, він стверджує, що соціальне формування особистості детерміноване трьома органічно взаємозалежними групами чинників: природними, соціокультурними (економічними, соціальними, політичними та духовними, які залежно від рівня організації соціуму й впливу диференційовані за мега-, макро- і мікрорівнями) й індивідуально-особистісними чинниками. Природні чинники, на його думку, – це природне середовище, в якому перебуває індивід і відбувається розгортання його біологічної, соціальної та духовної природи. До цієї групи віднесені космічні, біосферні та географічні чинники [6, с. 73].

Погоджуючись в цілому з позицією дослідника щодо виділення трьох груп чинників соціального формування особистості (природних, соціокультурних та індивідуально-особистісних, а також з диференціацією соціокультурних чинників за рівнями), разом з тим слід висловити певні зауваження стосовно назви і змісту третьої групи – індивідуально-особистісних чинників. О. Г. Кривоконь наголошує, що індивідуально-особистісні чинники соціального формування особистості проявляються через біогенетичні, фізіологічні та психологічні особливості особистості (специфіка психічних процесів, властивостей і станів), особливості її психічної діяльності на рівні умовного рефлексу й життєдіяльності як процесу адаптації; через специфіку функціонування колективного й індивідуального неусвідомленого; формування певних стереотипів та архетипів, життєвого й історичного досвіду індивіда [6, с. 93].

У запропонованому розумінні індивідуально-особистісних чинників не знайшли свого концентрованого відображення, насамперед, етнонаціональні особливості, які пов'язані з менталітетом, психологічними особливостями окремих націй та народностей. Без звернення до етнонаціональних особливостей неможливо з'ясувати виявлення трансцендентних основ та екзистенційних вимірів буття особистості.

Таким чином, можливо зробити висновок, що предметом дослідження в аналізі чинників формування соціальної відповідальності військовослужбовців повинні стати *природні чинники* – природне середовище, у якому перебувають військовослужбовці і відбувається розгортання їх біологічної, соціальної та духовної природи; *соціокультурні чинники* (економічні, соціальні, політичні та духовні, які залежно від рівня організації соціуму та впливу диференційовані за мета-, мега-, макро- і мікрорівнями), що відповідно відображають економічні, соціальні, політичні та духовні процеси буття людства загалом (світового співтовариства), процеси

життєдіяльності суспільства, процеси життєдіяльності армії, процеси безпосередньої життєдіяльності військовослужбовців; *етнонаціональні та індивідуально-особистісні чинники*.

Література:

1. Горлач Н. И. Природа ценностей // Научные записки Харьковского военного университета. Серия: Социальная философия, педагогика, психология. – Вып. IV. – Х., 1999.
2. Дзьобань О. П. Ціннісні орієнтації як фактор формування особистості у військовому колективі // Научные записки Харьковского военного университета. Серия: Социальная философия, педагогика, психология. – Вып. IV. – Х., 1999.
3. Карпухин С. В. Социальная ответственность как фактор профессиональной деятельности личности офицера: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – СПб, 1995.
4. Квіткін П. В. Проблеми формування духовної культури особистості сучасного військового керівника // Основні напрямки виховання військової інтелігенції у сучасних умовах: Матеріали науково-практичної конференції вищих навчальних закладів м. Харкова (22–23 листопада 2001 року). – Х., 2002.
5. Коваленко І. І. Духовні цінності Збройних Сил України в умовах соціокультурної трансформації суспільства: Дис. ... канд. філос. наук. – Х., 2003.
6. Кривоконь О. Г. Чинники соціального формування особистості в умовах розбудови інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук. – Х., 2007.
7. Ларцев В. С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. – К., 2003.
8. Мартинюк В. М. Ціннісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук. – Х., 2005.
9. Мишуroid И. Н. Формирование социальной ответственности военно-авиационных кадров в современных условиях: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1991.
10. Новиков Н. В. Система критериев социальной ответственности советских военных кадров: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1989.
11. Панфілов О. Ю. Вплив преси на соціалізацію особистості військовослужбовця (філософсько-соціологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Х., 1998.
12. Петров А. А. Социальная ответственность будущих офицеров: сущность и пути формирования: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Х., 1990.
13. Тельнов А. А. Ориентации личности как предмет социологического исследования: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1970.
14. Эфендиев А. Г. Социальная природа и факторы воспитания // Некоторые социологические проблемы. – М., 1983.
15. Ядов В. А., Здравомыслов А. Г. Интерпретация основных понятий и набросок процедур сбора первичных данных // Личность и ее ценностные ориентации. – М., 1969.